

Δρ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος

**Η παρουσία του Γαληνού
στη «Λογική» του Ευγενίου Βουλγάρεως**

(Δημοσιεύθηκε στα *Πρακτικά Β΄ Πανεπιστημιακού Συνεδρίου, «Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18^ο αι. και η παρουσία του Ευγενίου Βουλγάρη»*, (8-9 Απριλίου 2016), επιμ. Κωνστ. Θ. Πέτσιος, Ιωάννινα 2018, σελ. 441-448)

Ο Ευγένιος Βούλγαρις (1716-1806) εξέδωσε την *Λογική* του στη Λειψία το 1766 και πρόσφατα, το 2010, επανεκδόθηκε αναστατικά με επιμέλεια, εκτενή εισαγωγή και ευρετήρια του καθηγητή Κωνσταντίνου Πέτσιου¹. Ο πλήρης τίτλος είναι: *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνεραμισθείσα υπό Ευγενίου Διακόνου του Βουλγάρεως. Ης προτέτακται Αφήγησις Προεισοδιώδης περί αρχής και προόδου της κατά την φιλοσοφίαν ενστάσεως, και Προδιατριβαί τέτταρες Εισαγωγικαί εις άπασαν εν γένει την φιλοσοφίαν προτελεστικαί. Εκδοθείσα σπουδή τε και δαπάνη του ελλογιμωτάτου και εξοχωτάτου εν ιατροφιλοσόφοις κυρίου Θωμά Μανδακάσου του εκ Καστορίας, εν Λειψία της Σαξονίας, εν τη Τυπογραφία του Βρεϊτκόφφ, Αψζστ΄.*

Μελετώντας το τιμητικά αποσταλέν αντίτυπο της αξιολόγου αυτής επανεκδόσεως, διαπιστώθηκε ότι ο Βούλγαρις καταχωρίζει πολλές υποσημειώσεις από τα έργα του Γαληνού. Το γεγονός αυτό κέντρισε τον ενδιαφέρον για την παρουσίαση της ανακοινώσεως «Η παρουσία του Γαληνού στη *Λογική* του Ευγενίου Βουλγάρεως»², έχοντας ωστόσο ασχοληθεί με τα έργα του Γαληνού και δημοσιεύσει τις σχετικές κατωτέρω εργασίες:

1. «Η αιτία που ο Γαληνός δεν τεκμηρίωσε την κυκλοφορία του αίματος», Αθήνα 2014, (σελ. 22).
2. «Galen. Theriac in antiquity», *The Lancet*, vol. 379, May 26, 2012, pp.1942-1943.

¹ Κωνσταντίνου Πέτσιου, Προλεγόμενα-Επιμέλεια-ευρετήρια, *Η Λογική Ευγενίου Διακόνου του Βουλγάρεως*, Λειψία 1766, Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2010.

² Τα σχετικά με την ανατομία του οφθαλμού στο έργο του Ευγενίου Βουλγάρεως, *Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*, Βιέννη 1805, συμπεριλήφθηκαν και στην εκδοθείσα διδακτορική διατριβή, βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745-1821*, Βιβλιοθήκη Ιστορίας της Ιατρικής αρ. 1, εκδόσεις Αθ. Σταμούλη, Αθήνα 2003, σελ. 132.

3. «Ιατρικοί όροι του Γαληνού στην νεοελληνική ιατρική ορολογία», *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών*, τόμ. 14, (2007-2008), Αθήναι 2009, σσ. 117-133.
4. «Experiments in Galen's works», *Proceedings of 40th International Congress on the History of Medicine*, τόμ. I, Budapest, 26-30 August 2006, p. 249.
5. «Η θεραπευτική ιδιότητα του χυμού φλοιών καρυδιού στην κυνάγχη κατά τον Γαληνό και πειραματική επιβεβαίωση της δράσης του», ανακοίνωση στο *32^ο Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Αθήνα 11 Μαΐου 2006, Τόμ. *Περίληψεων*, αρ. 126, σελ. 34.
6. «Έλεγχος αποτελεσματικότητας φαρμάκου από τον Γαληνό», *περιοδ. Ελληνική Ιατρική*, τόμ. 70, τεύχ. 3, Ιουλ.-Σεπτ. 2004, σελ. 229-231.
7. «'Περί γάλακτος' στο έργο του Γαληνού», στον τόμο *Πρακτικών I' Τριήμερο Εργασίας*, Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005, *Η Ιστορία του Ελληνικού Γάλακτος και των Προϊόντων του*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2008, σελ. 149-152.
8. «Η κυστεοουρητηρική συμβολή: πρώτη αναφορά από τον Γαληνό», *Δελτ Α' Παιδιατρ Κλιν Πανεπ Αθηνών*, τόμ. 50, 2003, σελ. 180-182.

Για τον επιμελητή της έκδοσης της *Λογικής*, τον ιατροφιλόσοφο Θωμά Μανδακάση (1709-1796), προσθέτουμε ότι είχε επιμεληθεί επίσης την έκδοση του βιβλίου του Ευγενίου του Βουλγάρεως *Μαθηματικών στοιχείων*³, Λειψία 1767. Είχε ωστόσο εκδώσει τη δίγλωσση, ελληνικά-λατινικά, διδακτορική του διατριβή με τίτλο *Όμοια των ελλειπόντων ομοίων ιάματα*, Λειψία 1957, όπου καταχωρίζει αρκετά χωρία από τους αρχαίους Έλληνες ιατρούς, καθώς επίσης είχε εκδώσει το φιλοσοφικού περιεχομένου έργο του *Περί αοράτων δια των ορατών εννοουμένων πραγμάτων και περί των αϋλων δια των ενεργειών αυτών εις αίσθησιν πιπτόντων και γινωσκομένων πραγμάτων*⁴, Λειψία 1760, καθώς και ένα Αλφαβητάρι με τίτλο *Φυλλάδα*⁵, το 1761. Προσθέτουμε ακόμη για την συμβολή του Μανδακάση στην πνευματική κίνηση της εποχής του, πως «*αφιέρωσε τα κέρδη του και τους κόπους του στην έκδοση ελληνικών βιβλίων*»⁶. Επιμελήθηκε την έκδοση και των κατωτέρω βιβλίων:

³ Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18e siècle, τόμ. II, αρ. 668.

⁴ Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18e siècle, τόμ. I, αρ. 507 και 558 αντίστοιχα.

⁵ Ulirich Moening, «Ένα αββλιογράφητο αλφαβητάρι του Θωμά Μανδακάση, Λιψία 1761», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 24-25, 1996, σελ. 121-128.

⁶ Κ.Θ. Δημαρά, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, όγδοη έκδοση, Αθήνα, Ίκαρος, 1987, σελ. 117.

Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεία Φυσικής*, 1756-1757⁷. Καισαρείου Δαπόντε, *Καθρέπτης γυναικών*, 1766, Ιωσήφ Βρυνενίου, *Τα παραλειπόμενα*, 1768, Σαμουήλ Ραββί, *Πόνημα χρυσούν*, 1769, Νικολάου Βελλάρά, *Συλλογή διαφόρων ποιημάτων*, 1777⁸. Αναστασίου Γορδίου, *Πονημάτιον περί ορθογραφίας*, 1777⁹. Γι' αυτό εξάλλου ο Κ.Θ. Δημαράς παρατηρούσε πως «*Δίπλα στο Βούλγαρη πρέπει να μνημονευθεί η ωχρή και ακόμη θαμπή μορφή του ιατρού Θωμά Μανδακάση, ο οποίος φαίνεται οπαδός του διαφωτισμένου δεσποτισμού, και απετέλεσε, ίσως, τον σύνδεσμο ανάμεσα στις παλαιότερες κινήσεις του ελληνικού Διαφωτισμού και τον Κοραή*»¹⁰.

Σχετικά τώρα με την παρουσία του Γαληνού στη *Λογική* του Βουλγάρεως, καταβλήθηκε προσπάθεια όπως, τα παρατιθέμενα κείμενα από τα έργα του Γαληνού στις σελίδες της *Λογικής*, συγκεντρωθούν κατά έργο και παράλληλα να συμπληρωθούν με τις αντίστοιχες σελίδες από τους τόμους των Απάντων του Γαληνού, της έκδοσης του G.C. Kühn¹¹. Στον παρατιθέμενο Πίνακα 1 καταχωρίζονται πρώτα οι σελίδες της *Λογικής*, στις οποίες αναγράφονται τα κείμενα από τα έργα του Γαληνού με τις αντίστοιχες σελίδες από την έκδοση των Απάντων του G.C. Kühn.

Πίνακας 1

Οι σελίδες της *Λογικής* με τις παραπομπές στα έργα του Γαληνού και την αντιστοιχία τους στην έκδοση *Απάντων* του G.C. Kühn

1). Σελ. 55, *Προς Πατρόφιλον περί συστάσεως ιατρικής*, τόμ. 1, σελ. 243-245.

Σελ. 259, τόμ. 1, σελ. 254.

⁷ Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18e siècle, τόμ. I, αρ. 652.

⁸ Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18e siècle, τόμ. II, αρ. 647, 683, 712, 898 αντίστοιχα.

⁹ Θ. Παπαδόπουλου, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800). Τόμος δεύτερος (Παράρτημα) Προσθήκαι-Συμπληρώσεις-Διορθώσεις*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 48, Αθήναι 1986, αρ. 749, σελ. 291.

¹⁰ Κ.Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Τρίτη έκδοση, Ερμής, Αθήνα 1983, σελ. 15.

¹¹ C. G. Kühn, (ed.), *Κλαυδίου Γαληνού Απαντα, Claudii Galeni Opera Omnia*, τόμ. I, Λειψία 1821, επανατύπωση Georg Olms Verlag, Hildesheim, Zürich, New York, 2001.

- 2). Σελ. 58, *Περί διαγνώσεως και θεραπείας των εν εκάστου ψυχῇ ιδίων παθῶν*, τόμ. 5, σελ. 42-43.
 Σελ. 92, τόμ. 5, σελ. 4.
- 3). Σελ. 70, *Ότι τα της ψυχῆς ἤθη ταις του σώματος κράσεσι ἐπεται*, τόμ. 4, σελ. 779.
 Σελ. 72, τόμ. 4, σελ. 768.
 Σελ. 72, τόμ. 4, σελ. 808.
- 4). Σελ. 94, *Ότι ἀριστος ιατρός και φιλόσοφος*, τόμ. 1, σελ. 59.
 Σελ. 109, τόμ. 1, σελ. 63.
 Σελ. 586, τόμ. 1, σελ. 62.
- 5). Σελ. 70, *Προτρεπτικός λόγος επί τας τέχνας*, τόμ. 1, σελ. 27.
 Σελ. 103, τόμ. 1, σελ. 25.
- 6). Σελ. 102, *Περί των καθ' Ἱπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων βιβλίον Β*, τόμ. 5, σελ. 226.
 Σελ. 172, τόμ. 5, σελ. 253.
- 7). Σελ. 103, *Περί των καθ' Ἱπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων βιβλίον Γ*, τόμ. 5, σελ. 319.
 Σελ. 586, τόμ. 5, σελ. 318.
- 8). Σελ. 71, *Περί των Ἱπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων βιβλίον Ε*, τόμ. 5, σελ. 437.
 Σελ. 266, τόμ. 5, σελ. 457.
 Σελ. 586, τόμ. 5, σελ. 486.
- 9). Σελ. 210, *Προς Θρασύβουλον περί ἀρίστης αἰρέσεως*, τόμ. 1, σελ. 155.
 Σελ. 264, τόμ. 1, σελ. 109-110.
 Σελ. 264, τόμ. 1, σελ. 148.
 Σελ. 307, τόμ. 1, σελ. 144.
 Σελ. 309, τόμ. 1, σελ. 146-147.
 Σελ. 332, τόμ. 1, σελ. 117.
 Σελ. 565, τόμ. 1, σελ. 106.
- 10). Σελ. 120, *Περί αἰρέσεων τοις εισαγομένοις*, τόμ. 1, σελ. 67.
- 11). Σελ. 260, *Περί ἀρίστης διδασκαλίας*, τόμ. 1, σελ. 40-41.
 Σελ. 263, τόμ. 1, σελ. 49.
 Σελ. 263, τόμ. 1, σελ. 50.
- 12). Σελ. 306, *Υπόμνημα Α' εις το περί φύσεως ανθρώπου*, τόμ. 15, σελ. 11.

Στον επόμενο περιεκτικό Πίνακα 2 παραστατικά παρατηρούμε ότι ο Βούλγαρις χρησιμοποίησε συνολικά 12 έργα του Γαληνού με 31

παραπομπές σε αυτά. Τις περισσότερες παραπομπές, επτά τον αριθμό, τις έχει από το έργο του Γαληνού «Προς Θρασύβουλον Περί αρίστης αιρέσεως», και από τρεις παραπομπές στα έργα «Περί αρίστης διδασκαλίας», «Ότι άριστος ιατρός και φιλόσοφος», «Ότι τα της ψυχής ήθη ταις του σώματος κράσεσι έπεται», και «Περί των Ιπποκράτους και Πλάτωνος Δογμάτων βιβλίον Ε». Από δύο παραπομπές είναι από άλλα πέντε έργα του, όπως και από μία παραπομπή από άλλα δυο έργα του Γαληνού, όπως αναγράφονται στον Πίνακα 2.

Πίνακας 2

Τα έργα του Γαληνού με τον αριθμό των αντίστοιχων παραπομπών στη Λογική του Ευγενίου Βουλγάρεως

- 1). *Προς Θρασύβουλον περί αρίστης αιρέσεως*
(παραπομπές 7)
- 2). *Περί αρίστης διδασκαλίας*
(παραπομπές 3)
- 3). *Περί των Ιπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων βιβλίον Ε*
(παραπομπές 3)
- 4). *Ότι άριστος ιατρός και φιλόσοφος*
(παραπομπές 3)
- 5). *Ότι τα της ψυχής ήθη ταις του σώματος κράσεσι έπεται*
(παραπομπές 3)
- 6). *Προς Πατρόφιλον περί συστάσεως ιατρικής*
(παραπομπές 2)
- 7). *Περί διαγνώσεως και θεραπ. των εν εκάστου ψυχή ιδίων παθών*
(παραπομπές 2)
- 8). *Περί των καθ' Ιπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων βιβλίον Β*
(παραπομπές 2)
- 9). *Περί των καθ' Ιπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων βιβλίον Γ*
(παραπομπές 2)
- 10). *Προτρεπτικός λόγος επί τας τέχνας*
(παραπομπές 2)
- 11). *Περί αιρέσεων τοις εισαγομένοις*
(παραπομπή 1)
- 12). *Υπόμνημα Α' εις το περί φύσεως ανθρώπου*
(παραπομπή 1)

Σχετικά τώρα με τον καταμερισμό των 31 παραπομπών από τα έργα του Γαληνού στα μέρη της *Λογικής*, παρατηρούμε στον επόμενο Πίνακα 3 ότι ο Βούλγαρις καταχώρισε 11 παραπομπές στην «*Προδιατριβή Δεύτερα, Των νοσοποιών τη του Γνωστικού δυνάμει αιτίων τα μάλλον κεφαλαιώδη, και τούτων η εκάστω επιβάλλουσα προφυλακή τε και θεραπεία*». Επίσης, στο «*Της Λογικής Βιβλίου δεύτερον, Περί σκέψεως*» (σελ. 256-266) ο Βούλγαρις χρησιμοποιεί άλλες 11 παραπομπές και 4 παραπομπές στο «*Της Λογικής Βιβλίου Πέμπτον, Περί μεθόδου*», (σελ. 526-586). Λίγες παραπομπές παραθέτει στα άλλα μέρη της *Λογικής* του, από 2 στην «*Προδιατριβή Πρώτη*» (σελ. 42-48), και «*Της Λογικής Βιβλίου Πρώτον, Περί της πρώτης εννοίας*» (σελ. 145-255) και μία στην «*Προδιατριβή Τρίτη*», (σελ. 113-144).

Πίνακας 3

Καταμερισμός των 31 παραπομπών σε έργα του Γαληνού στα μέρη της *Λογικής*

*Προδιατριβή Πρώτη, Όπως τε παρεσκευασμένον ήκειν
χρή εις φιλοσοφίαν, και πώς αυτήν μετιτέον*
(παραπομπές 2)

*Προδιατριβή Δεύτερα, Των νοσοποιών τη του Γνωστικού
δυνάμει αιτίων τα μάλλον κεφαλαιώδη, και τούτων*
(παραπομπές 11)
η εκάστω επιβάλλουσα προφυλακή τε και θεραπεία

Προδιατριβή Τρίτη, Περί των εν ημίν Γνωστικών δυνάμεων
(παραπομπή 1)
και των κατ' αυτάς ενεργειών και περί έξεων

Της Λογικής Βιβλίου Πρώτον, Περί της πρώτης εννοίας
(παραπομπές 2)

Της Λογικής Βιβλίου Δεύτερον, Περί σκέψεως
(παραπομπές 11)

Της Λογικής Βιβλίου Τρίτον, Περί κρίσεως

Της Λογικής Βιβλίον Τέταρτον, Περί διανοίας

Της Λογικής Βιβλίον Πέμπτον, Περί μεθόδου
(παραπομπές 4)

Συμπληρώνουμε, πως ύστερα από μια αδρή διερεύνηση στα άλλα έργα του Ευγενίου Βουλγάρεως εντοπίστηκαν δυο αναφορές στον Γαληνό. Μία στο έργο *Των Γεωργικών Πουβλίου Ουιργιλίου Μάρωνος τα Δ' Βιβλία*, 1786¹², σελ. 15. Δίνει τον ορισμό των οσπρίων παραπέμποντας στο έργο του Γαληνού «Περί τροφών Δυνάμεως», το οποίο βρίσκεται στον VI τόμο των *Απάντων* του Γαληνού, της έκδοσης G.C. Kühn, σελ. 524, «καλείται δε όσπρια των Δημητρίων σπερμάτων τα εξ ών άρτος ου γίνεται, ως ο Γαληνός φησίν εις Α' βιβλ. των Περί δυνάμ. τροφ. κεφ. κζ' ών και είδη απαριθμεί, κυάμους, πίσους, ερεβίνθους, φακούς, όρυζα, όροβος».

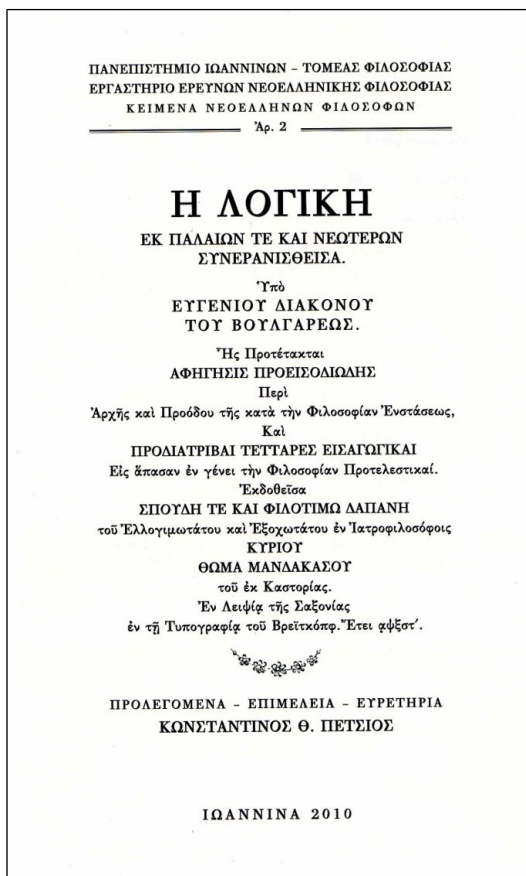
Η δεύτερη αναφορά του Βουλγάρεως στον Γαληνό είναι στο έργο του *Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*, Βιέννη 1805¹³, σελ. 2, όπου για τον όρο «φύσις» από τους πολλούς ορισμούς τους οποίους ο Γαληνός αναφέρει στο έργο του *Ιατρικοί όροι*, επιλέγει τον εξής «Φύσις εστί πνεύμα ένθερμον εξ αυτού κινούμενον, και κατά τας σπερματικές δυνάμεις γεννών τε, κι τελειούν, και διατηρύν εν χρόνοις και μεγέθεσιν ωρισμένοις», κείμενο από τα Άπαντα του G.C. Kühn, τον. XIX, σελ. 371.

Κατά την επεξεργασία της ανακοινώσεως τέθηκε το ερώτημα, αν οι παραπομπές αυτές στον Γαληνό, τις οποίες ο Βούλγαρις καταχώρισε στην Λογική του, ήταν σε έργα τα οποία χρησιμοποίησε ως πρότυπα στη Λογική του, ή ήταν δικές του καθαρά προσθήκες, δείχνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ευρύτητα των μελετών του και γενικότερα την δυναμική του πνεύματος του. Μία αδρή διερεύνηση που έγινε από τον καθηγητή Κωνσταντίνο Πέτσιος, (ευχαριστίες και από τη θέση εδώ) σε ξένα έργα τα οποία πιθανόν ο Βούλγαρις να χρησιμοποίησε, δεν εντοπίστηκαν τέτοιες παραπομπές στον Γαληνό. Υποθέτουμε έτσι ότι ο Βούλγαρις στη Λειψία θα είχε μάλλον μπροστά του τα έργα του Γαληνού, τα οποία μελετούσε, δείγμα και αυτό των πνευματικών ενδιαφερόντων του και της ευρύτητας της πολυμαθείας του. Ίσως να είχε την έκδοση των *Απάντων* του Γαληνού από τον René Chartier, ο οποίος στα μέσα του 17^{ου} αιώνα

¹² Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18e siècle, τόμ. II, αρ. 1172.

¹³ Φιλ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. Βιβλία και Φυλλάδια. Τόμος Πρώτος 1801-1818*, Αθήνα 1997, αρ. 1805.93, σελ. 158.

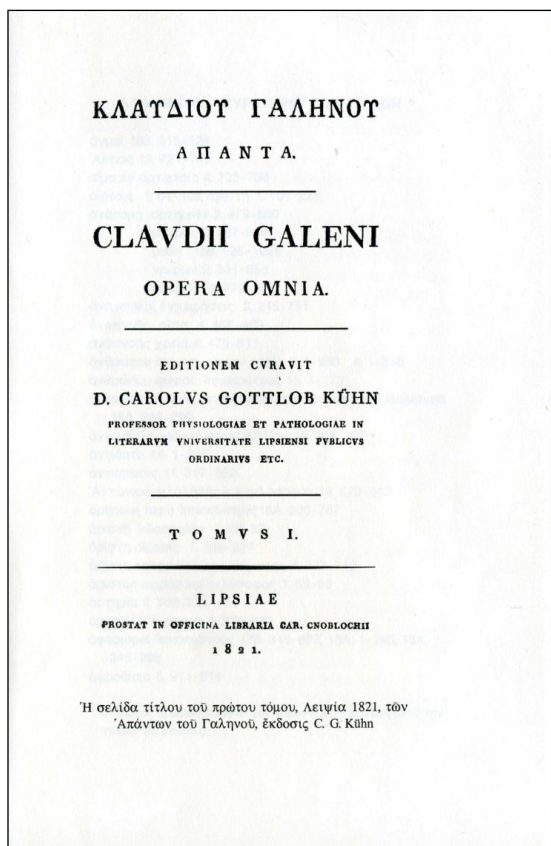
είχε εκδώσει σε δεκατρείς τόμους τα έργα του Ιπποκράτους και του Γαληνού (1639-1679)¹⁴. Τέλος συμπληρώνουμε ότι ο Βούλγαρις μνημονεύει τον πατέρα της Ιατρικής, Ιπποκράτη, σε δύο υποσημειώσεις στο *Της Λογικής Βιβλίον Δεύτερον, Περί σκέψεως*, σελ. 324, όπου παραθέτει τμήματα από τους *Αφορισμούς* του Ιπποκράτους.

Η σελίδα τίτλου της πρόσφατης επανέκδοσης της *Λογικής* από τον καθηγητή Κωνσταντίνο Θ. Πέτσιο

¹⁴ Αθηνάς Μπάζου, *Γαληνού, Ὅτι ταις του σώματος κράσεσιν αι της ψυχῆς δυνάμεις ἐπονται*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, Αθήνα 1011, Εισαγωγή, σελ. 80.

Ἡ σελίδα τίτλου τοῦ πρώτου τόμου τῶν *Ἀπάντων* τοῦ Γαληνοῦ ἐκδόση τοῦ C.G. Kühn, Λειψία 1821.